

MONOSTORI IMRE

„A protestantizmus az emberből szóló isten vallása”

Németh László üdvösségügye és az *Eklézsia-megkövetés*

Protestantizmus, mély magyarság, kultúra

Németh László sajátos vallásossága értékvilág-összetevőinek és életelvének, egyszersmind magyarságtudatának egyik legfontosabb meghatározó ereje és táplálója. A magyar reformáció értékrendje a kiindulópontja (s mindvégig meghatározó éltetője) a kultúráról (mint belső, orientáló erőről, iránytűről) kialakult felfogásának is. Még tágasabban: a „mély magyarság” gondolat mint a magyar kultúra jellegének, minőségének megítélési lehetősége ugyancsak a magyar protestantizmus értékvilágában gyökeredzik. Magyarságtudata és református életszemlélete, világképe egységben van – ha nem is mindig zavartalanul – egész pályája során, különösen az 1945 előtti korszakaiban. (Jóllehet a romániai utazásának tapasztalatai 1935 késő nyarán–őszén [*Magyarok Romániában*] súlyos bizonyítékokat jelentenek számára az erdélyi magyar szellem és általában a magyar élet megroppanásáról.) Reformáció, „vallásosság”, erkölcsfilozófia és a „mély magyar” (azaz a [főleg magyar] történelem mélyrétegeiben, a XVI–XVII. században található szellemi és emberi magatartásbeli ösztönző erőkön nyugvó) kultúrafelfogás szorosan egybekapcsolódik ezen az írói pályán. S még valami – a magyar európaiság gondolata: magyarság-gondolat és Európa-gondolat összeköthetősége (a szerves alapú polgárosodás), azaz a „harmadik út” (mert szövegszerűen bizonyítható, hogy ezt a megragadhatóan egyszerű tartalmat érti rajta Németh László, s nem valami köztes kitérőt) szellemi programja. (Vö. *Magyarság és Európa*, 1935)

1936 tavaszán írta a Tanú lapjain a Ravasz László református püspöknek szánt esszéjében (*Két templom közt*) a következőket: „Melengető közösségektől meglehetősen távol nőttem föl, de ha volt csoportélet, amely táplált-védett: az a magyar protestantizmus volt. [...] Az igazi családfő nagyapám volt s huszonnégy unokatestvérem: a testvéreim. Mély törzsi büszkeséggel néztem ezt a lombos parasztcsaládot. A család maga is büszke volt magára. A kiveszett középnemes családok helyébe benőtt jobbágy-nemzetségek közt

ők voltak a legkülönbek. [...] Pályámon egy pillanattig sem szolgáltam a protestáns egyházat –, sőt mint minden mai egyháznak ellenfele voltam és vagyok, de mindig szívesen követtem a magyar protestáns hagyományt, melynek legfrissebb s legteljesebb kivirágzását Adyban szerettem. Sylvester János, Heltai Gáspár, Vizsolyi biblia, Szenczi Molnár Albert zsolnárai, Bethlen Miklós, a debreceni kör, Földitől Fazekasig, sőt Tóth Árpádig: kedves tanulmányaim címei; egyben családfám is a magyar szellemben.” (A húszas évek végétől kezdenek el sorakozni Adyról és a régi – református – (mély) magyarságról szóló esszéi, majd újra megjelennek a negyvenes évek elején is.)

Ugyancsak az imént említett esszéjében (majd máshol, máskor is) körvonalazza sajátos vallásfelfogásának tartalmát és értelmét. „Nekem a protestantizmus a vallásos állapot egy formája, mely Luther előtt legalább kétezer évvel kezdődött, s messze túlárad ma is az egyházain. A protestantizmus az emberből szóló isten vallása.” A protestáns istenérzet – írja máshol – nem emelkedett állapot, hanem mindennapian természetes. „Bennünk működő terv ez az isteni zászló, amelyet végig kell vinni az életen. Ahogy van a fának és testnek növésterve [...], van egy üdvösség-féle lelki legtöbb is, amely az Isten erejével él az emberben, s megbünteti, ha elárulja.” A protestantizmus vívmánya: „Isten és ember közt a közvetlen út” (*San Remo-i napló*, 1935). A „zászló” metafora, motívum évek, sőt évtizedek múlva is fölbukkan Németh László életművében (szépirodalmi munkáiban is). A protestáns magatartás, a helyes életút ugyanis lényegében nem más, mint ennek a zászlónak, belső irányjelzőnek a figyelése és helyzetének, „állásának” értékelése. A protestáns ember az egészre figyel – írja 1936-ban a *Messziről* című (Szekfű Gyulának válaszoló) esszéjében –, „a kezében tartó [sic!] zászlónyelet vigyázva nem ügyel az árnyalatokra [...]”. „Az ember legfontosabb ügye, az ügyeit összefoglaló nagy ügy, az üdvössége.” A katolikus hívő gyónó ember: lelkében a bűnbeesés és a megtisztulás váltogatják egymást. A protestáns ember nem ismeri a bűnök hierarchiáját. „Kötömbként görgeti fölfelé maga előtt az üdvösségét, s ha egy percre elengedi, visszahull rá, agyonnyomja. [...] A protestáns számára egy halálos bűn van, az, amelyiknél az Isten végképp elhagyja őt [...]”. Az üdvösség–elkárhozás lelki problematikája Németh László felfogásában, életművében középponti és egyetemes

érvényű „vallásos” erejű belső állapot és szabályozó elv. A maga mindenkori *számonkérő* mechanizmusával együtt.

„A bűn az, hogy az ember sok a világnak.” – Erdély mint hívószó

Németh László szépírói életművében különlegesen fontos szerepet játszanak a drámák, ugyanis – majdnem mindig – szerzőjük nagy *belső feszültségeinek* eredményei, művészi termékei. Mi a vétke az ő jelentős történelmi (vagy csak tapasztalatból megformált) „nagy ember” hőseinek? Az a vétkük – folytatva a részcímbeli idézetet –, hogy a „nagy nemesség éppúgy megbűnhődhet, mint a nagy gonoszság; attól függ minden, hogy beletipor-e a világba, kihívja-e az istenek irigységét. [...] A dráma egy jelentékeny ember vívódása [...]” (*Dramaturgiai babonák*, 1941). Németh László „beletipor” hősei számosak. A *VII. Gergelytől* (1937) kezdve *Az írás ördöge* (1969) Semmelweiséig sokan tartoznak ebbe a sorba. Mely hosszú sorban az egyén és a világ éles konfliktusa a „nagy ember” *megettörésével* vagy a ráismerés, a fölismerés katarziséval végződik. Ebben az írói, dramaturgiai helyzetben a katarzisz forrása – csaknem mindig – a kiválóság veresége. A környezet nem bírja elviselni azt, aki nála különb. Kiváltképp akkor nem, ha ez a különb ember még akaratos, fantáziadús, követelő és igazságtudatában rendíthetetlen. Az ilyen hős óhatatlanul érdekeket sért. A konfliktus tehát – amely az emberi természetben lakozik, sőt „várakozik” – elkerülhetetlen.

A XVII. században az Erdélyben, majd Hollandiában, aztán újra Erdélyben élő és működő „nagy ember”, (Misztótfalusi, Tótfalusi) Kis Miklós személye és tevékenysége a történelmi valóságban is klasszikusan „sok” volt „a világnak”, azaz – ebben az esetben – az ortodox reformátusságot megtestesítő, régimódi, szűk látókörű, irigy, de fölöttébb érzékeny eklézsiabeli uraknak. Kis Miklós (1650—1702) jeles kultúratörténeti személyiség volt. Betűmetsző, nyomdász, könyvkiadó, a vizsolyi Biblia nyelvezetének korigálója. 1680 és 1689 között Amszterdamban tevékenykedett, jó módban, megbecsülésnek örvendve: héber, görög, örmény, grúz betűket is metszett. Több ezer példányban kinyomtatta a magyar Bibliát, az volt a nagy célja, hogy idehaza minél több írástudó ember olcsón hozzájuthasson. Hazaköltözött, megnő-

sült, két lánya született, s a kolozsvári református egyház nyomdáját vezette. Nemcsak egyházi, de világi irodalmi műveket is kiadott: Balassit, Rimayt, Nyéki Vörös Mátyást. Büszke, talán túlságosan büszke ember volt, a polgárosodott Nyugat és az elmaradottságba süllyedt erdélyi állapotok nagy kontrasztját nehezen viselte. Öntudatosan állt ki igazai mellett, mely magatartás az eklézsia felsőbb köreiben ellenséges viselkedésnek számított. Rosszindulatú mendemondákkal és a nyomdát érintő anyagi természetű vádakkal tették közellenséggé, mely vádakra – jóhiszemű, ám éles – védőbeszéddel válaszolt (*Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége, melyet az irégyek ellen, kik a közönséges jónak ezaránt meggátolói, írni kényszerítetett*). Inentől kezdődően nem volt visszaút. És nem volt megbocsátás az eklézsia részéről. Esetleg eklézsiamegkövetés jöhetett szóba, a templom oltára előtt nyilvánosan elmondva a *bűnbánatot*. Drámahősnek és drámai szituációnak mindez az együttállás tökéletesen megfelelő.

Németh László vonzalma és élénk érdeklődése az erdélyi történelem, hagyomány és kultúra (benne az irodalom) iránt úgyszólván egész írói pályáját tekintve érvényes. Kritikusként egyik legelső esszéje az *Erdély lelke a legújabb irodalomban* (1926); majd 1927-ben (a *Protestáns Szemlében*) folyamatosan összesen hat erdélyi íróportrét közöl, 1929-ben beszámolót ad a székely írók estjéről. A Válasz megalapításakor (1934) első helyen számít az erdélyi írókra (Áprily Lajos a közvetítő), s a rádióban mint az irodalmi osztály vezetője (1934/35) úgyszintén figyel

rájuk. Számos kritikát, esszét, portrét közöl erdélyi írókról és művekről – Áprilytól Tamási Áronig (ez utóbbiról hatot). Ő maga is többször publikál az Erdélyi Helikonban; az erdélyi írók és irodalmi folyóiratok (Erdélyi Helikon, Erdélyi Fiatalok, Hítel) nagyra becsülik. Ez a vonzalom és érdeklődés az erdélyiség iránt – amit „irodalmilag” nem ront le a már említett 1935-ös romániai utazásának tragikusnak ábrázolt élményvilága sem – abban is megmutatkozik, hogy a drámaíró Németh László többször vette témáját itteni „nagy emberek” élettörténetéből. Utalunk itt a *Bethlen Kata* (1939), az *Eklézsia-megkövetés* (1946), az *Apáczai* (1954) című drámáira és a Bolyai-téma feldolgozásaira: 1960-as *A Bolyaiak drámája*, *Apai dicsőség*, 1961-es *A két Bolyai, Képzelt beszélgetés*, *A Bolyaiak. Első és második filmterv*, illetve (ugyanabban az évben) nagy esszéjére a *Bolyaiak – apa és fia – tudománytörténeti szerepéről és jelentőségéről* (*A Bolyaiak a matematikatörténet világában*).

„A pedagógiai kísérletezés mellett az első vásárhelyi években is a dráma lesz egyetlen gőzkisipoltató műfajom.” (*A drámák elé*, 1969)

Németh László hódmezővásárhelyi éveiről elsősorban Grezsa Ferenc kitűnő korszak-monográfiájából (*Németh László vásárhelyi korszaka*, 1979) és a később megjelent levelezéskötetből (*Németh László élete levelekben 1914–1948* [1993]) tájékozódhatunk. 1945 után az író élete és életcél-ideája jelentős változáson ment át. Míg korábban a „magyar szellemi erők [élet] organizátora” kívánt lenni, a háború után elsősorban a *szolgálat-etika* eszményvilágában: a pedagógiai ethosz szerint élt és dolgozott. (Szépen mutatja be ezt a változást lánya, Németh Magda a *Mélységből mélységbe. Németh László és családja 1944–1945* című 2010-es kiadású könyvében.) Am belső, erkölcsi elkötelezettsége, s ennek egyik fő parancsa nem változott. „Szerettem az igazságot...” adta még 1937-ben drámahőse, Gergely pápa ajkára a lélek e vallomások törvényét, amitől most, a nagy világfordulás idején sem tágít. A már idézett bevezetőjében (*A drámák elé*) arról is beszámol, hogy drámái közül az *Eklézsia-megkövetés* (1946) és a *Husz* (1947) „baráti felszólításokra volt válasz, hogy írásim megtagadásával vásároljam meg nyugalmamat”. (A háború előtti egyik-másik esszéjéről, tanulmányáról volt szó.) „Misztótfalusi Kis Miklós megtette, s mi lett ekézsia-megkövetésének a következménye?” Időközben még Vásárhelyen ez a két dráma trilógiává

bővül a *Széchenyivel* (1946 végén), amely szintén rendkívüli helyzet (a Magyar Közösség-per) előérzeteként mozgatta meg az örökösen „veszélyt látó” képzeletét. Az „igazságszeretet drámáit” mint sorozatot az 1953-ban (a Sztálin halála előtti hetekben) írt *Galilei* (illetve egy évvel később az *Apáczai*) zárja le. (Az *Eklézsia-megkövetés* főhőse, Kis Miklós a színdarabban mint szellemi elődjére hivatkozik Apáczaira, a nagy tudósra és tanítóra: „Azt a szegény Apáczai Jánost a toronyból akarta a bolond Rákóczi ledobatni; mégis beadta a Magyar Enciklopédiát.”)

Az *Eklézsia-megkövetés* író Németh László erős fenyegetettség-érzése valós, mindennapi történésekből származott. De mégiscsak egy befogadó, megbecsülő s ezáltal bátorító, relatíve biztonságot adó életközegben, Hódmezővásárhelyen (időnként Békésen). S az élni akarás, az írói és a pedagógiai munkálkodás erős vágyával. Az említett levelezéséből jól látszik, hogy nála ez nem letargikus állapot, hanem a „hősi” szerep vállalása. Igen magas hőfokon. Elsősorban a polgári radikális és szociáldemokrata ellenfelei (Zsolt Béla és sokan mások) támadják, de a Parasztpárt is csak óvatosan védi (sőt kellemetlen helyzetekbe hozza). A legsúlyosabb atrocitás 1946. január végén éri: Schöpflin Gyula, a rádió akkori műsorigazgatója (éppen a rádióban) *kútmérgezőnek* nevezi. Ez viszont pánikhangulatot eredményez Némethnél: búcsúleveleket ír és ciánkálit szerez be, miként egyik levelében írja: „képzeletem megnyugtatóására”.

„Hogy a megbántott kövesse meg a bántót,
a bárány a farkast”.

Az (1946 elején írt) *Eklézsia-megkövetés* terjedelmét tekintve rövid dráma, a Németh Lászlónál gyakori négy felvonásra tagolva. A rövidség itt tömörséget is jelent, a tömörség pedig feszültséget. Kevés a szereplő is. (Kis Miklóson és feleségén kívül csak Pápai Páriz Ferenc és Bethlen Miklós jut jelentős szerephez.) Ez a színpadi mű továbbá egy Némethnél ismétlődő irodalmi forma: a „beszélgetős” dráma sikerült változata. (Hasonló, mint a *Husz*, és ilyen lesz majd *Az áruló*, a Görgey-dráma is 1954-ben.) Ennek a dramaturgiai formának az a lényege, hogy a nagy összeköttetések, illetve nagy fordulópontok közvetlen színpadi bemutatása elmarad, s helyükbe az ott történtek (nem ritkán esszészerű) elbeszélése és kommentálása kerül. (Ellentétben például a *Galileivel*, amelynek a *színpadi* gyűjtőpontjában a szent inkvizíció és Galilei párba áll.) A főhős ezekben a drámákban abszolút

főszereplő, a többiek inkább csak rezonőrök. (Nem úgy, mint például *A két Bolya*-ban, amelyben a felek drámai összecsapásokban igyekeznek bizonyítani az igazukat, választásuk, álláspontjuk helyességét.) Jellegzetes sajátja még az *Eklézsia-megkövetés*nek, hogy a színpadi felvonások külön-külön is sajátos, kis drámák: a főhős történetében külön-külön is „novella” értékűek.

Tótfalusi Kis Miklós története a szóban forgó színdarabban egy temetéssel kezdődik Keresden, a Bethlen kastélyban. Előző este eleget gyötörték már az eklézsia urai, nemigen óhajt egy társaságba keveredni velük újra. Nem vonzzák a finom falatok, a borok és a pipák sem. De a találkozás mégis elkerülhetetlen, s a beszéd mindvégig perlekedés: Kis tudományát, szakmai eredményeit fitymálják. „Kis Miklós: Nagyon megkeserítette a kolozsvári klérus az én életemet. – Németi: Kölcsönbe történt.” S hamar előkerül Kis fő szomorúsága. „Csepregi: Kezdetben Kis Miklós uram is másképp mutatta magát. – Kis Miklós: Hát hogyne mutattam volna. Amikor tehettem, nem zsihasztották el bennem a devotiót.” Azaz az odaadás, a felajánlás igényét, belső parancsát. A kolozsvári eklézsia urai nem óhajtanak tárgyalni a nyomda tulajdonjogi kérdéseiről. Csak vádaskodnak, követelőznek, ócsárolnak. (Korábban az egyház nyomdáját beolvasztották a Kis nyomdájába.) Pápai Páriz uram, Kis Miklós jóakarója a lélek békéjének fontosságára figyelmezteti Kist. Mire ő – nem kis büszkeséggel – elárulja, hogy leghőbb vágya mindig ez volt: „Hogy a nemzet előtt kedvességet lelek. Meg nem számolhatni: mit áldoztam én föl azért. Hollandiában volt úgy, targoncával tolták a pénzt a házamhoz, s én a számba való kenyeret is sajnáltam magamtól.” S csak ömlik, folyik a keserűség Kis Miklósból.

A második felvonás Kis Miklós kolozsvári házában játszódik. A házigazda nagy elkeseredettségében folyvást zúgolódik, nem talál megoldást, egyre mélyebbre kerül a tehetetlenség hínárjában. „Mióta a reformációt Erdélybe behozták: ilyen rossz világ nem volt a könyvnyomtatásra.” Majd tovább: „Én meggyűlöltem azt az Erdélyt, ahol a ragadozást büntetlen üzik, de egy kis közjóért esztendőket kell csúszni, instanciázni.” Az önmagáról kialakított képe pedig: „az egyházfinál is utolsóbb vagyok”. S előbukkan a protestáns istenképzet mint hivatkozási fundamentum: „Az Isten hangja, ami az embert viszi: nem ismer későnt és koránt. Az csak azt ismeri: erőszakot tesznek-e rajta vagy sem.” Kis Miklós nem

találja meg a helyes döntést (amely talán nem is létezett, létezik) ebben a helyzetben, kelepcebén: családját hátrahagyva Hollandiába menne újra. S ezen a ponton s ebben a lélektani helyzetben fogadja el Pápai Páriz (és saját felesége) javaslatát, *tanácsát*: megírja a *Mentséget*, kinyomtatja, s az egyetemes eklézsia gyűlése elé terjeszti. A két döntő mozzanat ebben a fejleményben: Kis jóhiszeműen, de mégiscsak (baráti) *tanácsra* cselekedett, s a másik: a kinyomtatás, vagyis a nyilvánosság fölkavaró ereje. Nem nehéz fölfedezni ezekben a dramaturgiai összefüztésekben a személyes részvétel, az önkép és a saját helyzet megjelenítésének írói dilemmáit; most még csak ezt: védekezni vagy támadni a hatalommal szemben. (Miként a protestantizmus erejének a jelenléte is kézzelfogható.) Kis Miklós szellemi bajvívóként azt várja, hogy visszakaphatja jó hírét az eklézsia uraitól.

A harmadik felvonás elején hamar kiderül, hogy Kis Miklós végzetes hibát követett el: *Mentségében* nem védekezett, hanem támadott, a hatalom pedig ezek után *megkövetést*, azaz nyilvános és ünnepélyes bocsánatkérést követel. Ha Kis ezt megteszi, maradhat. Mire ő: „Csak a gerinced csontját török el; aztán maradhatsz.” S újra az Isten és saját maga ügyeként említi sorsát, és a haza üdvéért, a bennünk élő *virtus*, a bátor erény egyetemes értékeire hivatkozik. Az adományozás, a „devotio” mint lelki üdvösség jelenik meg: „ennek a kis Erdélynek a zsalluit a világra kinyissuk; a bibliotékákat jeles könyvekkel töltjük meg; az illiterátus embereket az olvasásra rákapaszkodunk.” Azaz Kis Miklós virtusa, erénye a közjó szolgálatával azonos. (Hivatkozás történik itt a Konstanzen perbe fogott Husz Jánosra; a dilemma is hasonló: nyílt vitában, a szellem fényénél eldönteni, hol az Isten igazsága. S ha valóban, az ész érvei által *meggyőztünk*: a szerint a belátás szerint fogunk cselekedni.) Páriz Ferenc után Bethlen Miklós, Kis másik jóakarója úgyszintén *tanácsol* (a hódmezővásárhelyi „baráti felszólítás” szituáció így már másodszer jelenik meg): tegyen úgy, mintha behódolna üldözőinek, azaz vállalja a megkövetést. Érve: „Nem az utolsó szóért jöttél te haza, hanem munkálkodni.” Egyzersmind az alázat erényére is figyelmezteti: „Aki angyalok dolgára vállalkozik, az váljék angyallá a szívében is.” Kis válasza megint a protestáns világkép szerint való: „Én az Írásban sehol sem olvastam, hogy angyalok meghagyták volna taposni magukban az Isten követjét. Sőt megkövetelik, hogy tiszteljék őket.” Bethlen a békés praktikum oldaláról érvel

tovább a megkövetés mellett (ezek az érvek – miként jeleztük – a legszemélyesebb és legaktuálisabb ügyei az írónak is): „Családod, munkád s a valódi virtus ezt kívánja. [...] Csendességet akarok a te műhelyed körül, s annak meg kell adni az árát.” És Kis Miklós megadja magát: megadja az árát. Jóakaróira hallgatva vállalja a megkövetést. (Amit Husz nem vállalt, Galilei viszont – Kis Miklóshoz hasonlóan – végül vállalt.)

A záró, negyedik felvonásban Kis Miklós tolószékekben: a testi nyomorúság is elérte a megkövetés után. Test és lélek szörnyű veresége ez. „Az egész Kolozsvárt, az egész Erdélyben nincs ember, akinek lejjebb kéne horgasztania a fejét, ha virtusról beszélnek. A vásári bormérő az ő lacikonyhájában Catónak érezheti magát, ha Tótfalusi Miklóstra fordul a beszéd: vele nem követték eklézsiát.” (A Németh-drámabeli Galilei szinte szó szerint ismétli majd ezt a fájdalmas érvelést.) S hiába ígrik meg a rangos jóakaró

uraimék (Bethlen és Páriz), hogy ezután majd minden másképp lesz, Kis Miklós természetének vulkánkitörései már semmiféle újakezdést nem valószínűsítene: a megtagadott és elvesztett virtust már nem lehet föltámasztani. (Ám felesége praktikus tapasztalata ugyancsak figyelemre méltó: „A kegyelmed sorsa, higgye el, a természete volt. [...] Igen makacs volt abban, amit föltett magában. [...] Aztán az embereket is hamar megvetette.”) Végző kétségbeesésében Kis Miklós a *nemzete ellen* fordul. A „beletipró” természet, a drámabeli „nagy ember” zabolátlanná, „szörnyeteggé” lesz. (Láthatólag szoros érzelmi kapcsolat van az egy évvel korábban, még Békésen írt *Sámson* című drámájának hőisével.)

Az *Eklézsia-megkövetés* klasszikusan szép példája a legszemélyesebb írói élményvilág, a felhalmozott szellemi tudás és tapasztalat, valamint a művészi objektiváció sikeres ötvözetének.

